

Για το Σύντομο Καλοκαίρι της Αναρχίας του Εντσενσμπέργκερ

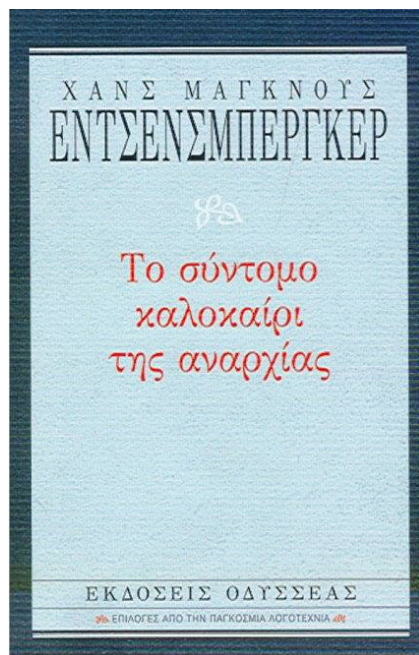
Νίκος Κατσιαούνης

Ανάμεσα στην ιστορική και τη λογοτεχνική αφήγηση...

Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι τα επιστημονικά πορίσματα της ιστορικής έρευνας σε πολλές περιπτώσεις απέχουν μίλια μακριά από τις συλλογικές θεάσεις της Ιστορίας. Οι πολυδαίδαλες ερμηνείες, οι μέθοδοι και τα θεωρητικά σχήματα των ιστορικών αδυνατούν να επικοινωνήσουν με τον τρόπο που τα άτομα και οι κοινωνίες φαντάζονται τον εαυτό τους, το παρελθόν τους και, κατ' επέκταση, το μέλλον τους. Συνήθως για τους λαούς η Ιστορία είναι και παραμένει ένα σύνολο ιστοριών τις οποίες αξίζει κάποιος να διηγείται και να ξαναδιηγείται. Κι αυτή η μετάδοση δεν φοβάται ούτε τους μύθους ούτε τις ανατιμήσεις ούτε και τα λάθη του παρελθόντος, αλλά αντίθετα μπορεί να τα εγκολπώσει με δημιουργικό τρόπο μέσα στη συλλογική μνήμη. Αν η Ιστορία είναι μια επινόηση στην οποία η πραγματικότητα προσκομίζει τα υλικά της, τότε αυτά μπορούν να πάρουν το χρώμα και το σχήμα που ο καθένας θέλει να δώσει ώστε να δημιουργήσει το οικοδόμημά του – πραγματικό ή φανταστικό, δεν έχει επί του προκειμένου σημασία.

Κάπως έτσι νοείται το συναρπαστικό βιβλίο *Το σύντομο καλοκαίρι της αναρχίας* του Χανς Μάγκνους Εντσενσμπέργκερ. Όπως είναι γνωστό, περιγράφει με έναν πρωτότυπο τρόπο την ιστορία του Μπουεναβεντούρα Ντουρρούτι, μέσα από τις διαδοχικές αφηγήσεις και εξιστορήσεις ανθρώπων που είτε ήταν στον στενό του κύκλο είτε βίωναν από κοινού τα γεγονότα των συναρπαστικών χρόνων πριν και μετά τον Ισπανικό εμφύλιο του 1936. Και μέσα από τις διηγήσεις για τον Ισπανό επαναστάτη περνά μπροστά μας, με έναν αφηγηματικό τρόπο που θυμίζει ταινία, οι προσπάθειες και οι αγώνες των αναρχικών για την έφοδο στον ουρανό, για την πραγμάτωση της κοινωνικής επανάστασης.

Η ιστορία των αναρχικών στην Ισπανία ξεκινά όταν τον Οκτώβρη του 1868 ο Τζουζέπε Φανέλι, θαυμαστής του Μπακούνιν και ανήκων στην αντιαυταρχική πτέρυγα της Πρώτης Διεθνούς, χωρίς να γνωρίζει ισπανικά, φτάνει στη Μαδρίτη για να διαδώσει το μήνυμα του αναρχισμού. Έκτοτε και στην πορεία του χρόνου, οι αναρχικοί στην Ισπανία θα διατηρήσουν μια ηγεμονική θέση στο εργατικό κίνημα, αποτελώντας παράλληλα και το πιο επαναστατικό του τμήμα.

Το βιβλίο του Εντσενσμπεργκερ αποτελεί, από τη μία, μια διαδρομή στην ιστορία του αναρχικού κινήματος μέσα από το ψηφιδωτό των αφηγήσεων των ίδιων των πρωταγωνιστών και, από την άλλη, επιχειρεί το χτίσιμο ενός πορτρέτου του Ντουρούτι επιμένοντας τόσο στην αγωνιστική του δράση όσο και σε ψυχογραφικές αποτυπώσεις. Εξάλλου την περίοδο που γράφτηκε το βιβλίο, στις αρχές της δεκαετίας του 70, η σκιά της φρανκικής δικτατορίας είχε επιβάλει ένα ιδιόμορφο μισοσκοτάδο στην ιστορία του ισπανικού αναρχισμού.

Ο Εντσενσμπεργκερ δεν προτίθεται να κάνει μια αγιογραφία του Ντουρούτι. Αντίθετα, προσπαθεί να φωτίσει έναν αντι-ήρωα του οποίου η φήμη κολλά στο θάρρος του, στην εντιμότητά του και στην αλληλεγγύη του και ο οποίος δοκιμάζεται σε άνισες καταστάσεις. Διότι ο Ντουρούτι, όπως συμβαίνει με ένα πλήθος

λαϊκών αγωνιστών, δεν μπορεί να τυποποιηθεί, να κανονικοποιηθεί, και γι' αυτό τον λόγο οι μάζες αναγνώριζαν τον εαυτό τους σε αυτόν – το ίδιο συμβαίνει με τον «δικό μας» Άρη Βελουχιώτη.

Η επανάσταση των Ισπανών του 1936 αποτελεί μια ιστορική θραύση μέσα στο παγκόσμιο γίγνεσθαι, από εκείνες που κάνουν την ανθρωπότητα να αντιληφθεί τις δυνατότητες της δύναμής της για να δημιουργήσει έναν πιο ελεύθερο κόσμο. Τα «ηρωικά χρόνια» στην Ισπανία, όπως τα αποκαλεί ο Μάρι Μπούκτσιν, χαρακτηρίστηκαν από τους ελευθεριακούς πειραματισμούς σε οργανωτικές δομές, σε πολιτικές μεθόδους λήψης των αποφάσεων, στη συγκρότηση μιας αξιακής κλίμακας διαφορετικής από την κυρίαρχη, σε μια νέα εκπαιδευτική διαδικασία χωρίς καταναγκασμούς και σε μορφές πάλης και δράσης. Όπως είναι φυσικό, κάθε πειραματισμός έχει και τις αποτυχίες του, τα λάθη ή τις υπερβολές του.

Η επανάσταση για τους Ισπανούς αναρχικούς σήμαινε τη θεσμοποίηση της άμεσης δράσης: την ενασχόληση δηλαδή με την αυτοδιαχείριση ως κανονική μορφή πολιτικής.

Αν ο προλεταριακός σοσιαλισμός αποτέλεσε για πάνω από έναν αιώνα μια σημαντική επαναστατική δύναμη εξαιτίας όχι τόσο της άρτιας οργάνωσης του προλεταριάτου, αλλά περισσότερο λόγω της βίαιης διαδικασίας προλεταριοποίησης που επέβαλε ο πρώιμος καπιταλισμός στην πλειοψηφία του κοινωνικού συνόλου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ήττα της ισπανικής επανάστασης κλείνει και έναν μεγάλο κύκλο που άνοιξε με τις μεγάλες εξεγέρσεις και επαναστάσεις της νεωτερικής εποχής, προτού ο προλεταριακός σοσιαλισμός εκπέσει σε μεταβλητή της ιδεολογίας του κρατικού καπιταλισμού.

Η νεωτερική έννοια της επανάστασης είναι αναπόσπαστα δεμένη με την ιδέα ότι η ιστορική πορεία κάνει ξαφνικά μια νέα αρχή. Σύμφωνα με τη Χάνα Άρεντ, είναι κρίσιμο για τις νεωτερικές επαναστάσεις ότι η ιδέα της ελευθερίας και μιας νέας αρχής

πρέπει να συμπίπτουν. Μόνο όταν η Ιστορία απέκτησε τη γραμμική της εξήγηση έγινε εφικτό να νοηθούν οι επαναστάσεις ως μια ριζική τομή που δημιουργεί νέες συνθήκες και απελευθερώνει ένα κοινωνικό δυναμικό που δημιουργεί νέες πραγματικότητες.

Το ζήτημα της ελευθερίας αποτέλεσε το διακύβευμα των νεωτερικών επαναστάσεων και το κρίσιμο σημείο στο οποίο συντρίφτηκαν. Η διαδεδομένη άποψη σήμερα ότι η επανάσταση είτε κρατικοποιείται είτε στρέφεται εναντίον των ανθρώπων που την έπραξαν δεν αποτελεί μια μεταφυσική της ιστορίας αλλά μια διαπιστωμένη ιστορική τραγωδία, με την οποία δυστυχώς θα πρέπει να έρθουμε αντιμέτωποι, τουλάχιστον όσοι επιδιώκουμε μια αλλαγή του κυρίαρχου παραδείγματος.

Αν και είναι κοινότυπο, θα λέγαμε ότι η διαδικασία της απελευθέρωσης δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την επιθυμία της ελευθερίας, αν και αποτελεί προϋπόθεσή της. Η απελευθέρωση πάντα προβάλλει με μεγαλοπρέπεια ενώ η εδραίωση της ελευθερίας πάντα είναι αβέβαιη. Κάτι τέτοιο στην αφαιρετική του διάσταση συνέβη και με τους Ισπανούς αναρχικούς στην προσπάθειά τους να επιτύχουν αυτό που ο Χέγκελ ονόμασε συμφιλίωση του ουρανού και της γης, δηλαδή την επανάσταση.

Κλείνοντας, θα λέγαμε ότι ο Εντσενσμπέργκερ στο Σύντομο καλοκαίρι της αναρχίας προσπαθεί να ξεπεράσει τα όρια της ιστοριογραφίας και να μας μεταφέρει στη δρώσα πραγματικότητα των Ισπανών επαναστατών, στις συνθήκες της καθημερινής και πραγματικής τους ζωής. Κι αυτά τα μονοπάτια ίσως μόνο η λογοτεχνία μπορεί να τα προσπελάσει, να μπει δηλαδή μέσα στις ζωές και τις ψυχές των ανθρώπων, να μυριστεί να κίνητρά τους και να προσπαθήσει να τους καταλάβει. Ο συγγραφέας κατάφερε να αποτυπώσει κάτι ιδιαίτερα σημαντικό που είναι και ο λόγος για τον οποίο άνθρωποι σαν τον Ντουρούτι κατάφεραν να επιβιώσουν στη συλλογική μνήμη και δεν είναι άλλο από τις μαρτυρίες των ίδιων των ανθρώπων, από την προφορική παράδοση που ανάμεσα στον μύθο και την αλήθεια δημιουργεί και αναπαριστά τη δρώσα ιστορία των λαών.

Αλήθεια τι θα γνωρίζαμε για τον Ντουρούτι, σε μια περίοδο όπου η διατήρηση των αρχείων ήταν παντελώς άγνωστη, αν δεν υπήρχαν οι ρακοσυλλέκτες της Ιστορίας όπως ο Εντσενσμπέργκερ;

Για το τέλος, ας ακούσουμε τα λόγια του συγγραφέα που νομίζω ότι περικλείουν το σύνολο αυτού του εξαιρετικού βιβλίου:

«Το τέλος του ήρωα δρα σαν οϊωνός αλλά και σαν υποχρέωση. Από αυτό το σημείο αρχίζει να αποκρυσταλλώνεται ο μύθος. Η κηδεία του εξελίσσεται σε διαδήλωση. Δρόμοι παίρνουν το όνομά του, η εικόνα του εμφανίζεται σε τοίχους, σε πλακάτ, γίνεται φυλαχτό. Η νίκη της υπόθεσής του οδηγεί σε κανονικοποίηση που σημαίνει σχεδόν πάντα κατάχρηση και προδοσία. Έτσι ο Ντουρούτι απέφυγε να γίνει επίσημα εθνικός ήρωας. Η ήττα της ισπανικής επανάστασης τον έσωσε από αυτή την τύχη. Έμεινε αυτό που πάντα ήταν. Ένας προλεταριακός ήρωας, ένας από τους καταπιεσμένους και κυνηγημένους. Ανήκει στην αντι-ιστορία, εκείνη που δεν υπάρχει στα βιβλία. Ο τάφος του βρίσκεται στην άκρη της Βαρκελώνης, στη σκιά ενός εργοστασίου. Στην άγραφη ταφόπλακα βρίσκεις πάντα μερικά λουλούδια. Κανένας μαρμαράς δεν χάραξε επάνω τ' όνομά του. Μόνο άμα κοιτάξεις καλά μπορείς να δεις αυτό που ένας άγνωστος έχει χαράξει με σουγιά και παιδικά γράμματα: τη λέξη Ντουρούτι».

«Αναβρασμός»: Μια Ματιά στην Πολυτάραχη Δεκαετία του '60

Χανς Μάγκνους Εντσενσμπέργκερ, *Αναβρασμός*, Μτφρ. Σπύρος Μοσκόβου, Εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σελ. 336

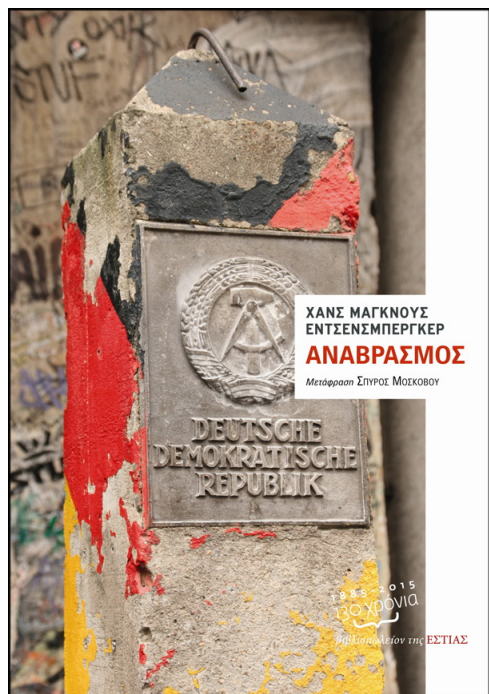
Γιώργος Γιαννιώτης

Ο Γερμανός Χανς Μάγκνους Εντσενσμπέργκερ είναι ιδιαίτερα γνωστός στη χώρα μας, καθώς πολλά από τα έργα του έχουν μεταφραστεί εδώ και χρόνια στα ελληνικά. Ο Εντσενσμπέργκερ είναι πεζογράφος, ποιητής, δοκιμιογράφος και μεταφραστής, ενώ υπήρξε σημαντική μορφή της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς και του φοιτητικού κινήματος της εποχής του.

Στο παρόν βιβλίο ο συγγραφέας ανατέμνει την πολυτάραχη δεκαετία του '60 και αναστοχάζεται πάνω στα γεγονότα και τα πρόσωπα που σημάδεψαν την εποχή εκείνη. Πρόκειται για μια αυτοβιογραφία που είναι γραμμένη με τη μορφή ερωταποκρίσεων ανάμεσα στον σημερινό ογδονταπεντάχρονο και τον νεαρό αριστεριστή. Ο Εντσενσμπέργκερ ανασυνθέτει τα εμπειρικά δεδομένα της δεκαετίας του '60 και ομαδοποιεί τις σκόρπιες πολλές φορές αναμνήσεις του, οι οποίες όμως συγκεντρώνονται και συγκροτούν ένα αρμονικό σύνολο χάρη στις σημειώσεις που ο ίδιος ο συγγραφέας είχε κρατήσει. Οι σημειώσεις αυτές, λοιπόν, ανασυστήνουν το ιστορικό παρελθόν και έτσι μας προσφέρεται μια διαυγής εικόνα, ένας ιστορικός καμβάς θα μπορούσαμε να πούμε χρωματισμένος κάποιες φορές από την υποκειμενική ματιά και κρίση του Εντσενσμπέργκερ. Για παράδειγμα, ο Γερμανός δεν διστάζει να χαρακτηρίσει πρόσωπα με καυστικό τρόπο, όπως όταν μιλά για τον «αφανή» Χρυστόφο, τον «ξεροκέφαλο κομμουνιστή» Έρικ Χομπσμπάουμ, τον «επαναστάτη του καναπέ» Λουί Αραγκόν ή τον «εγκληματία πολέμου» Χένρυ Κίσινγκερ.

Ο Εντσενσμπέργκερ ταξιδεύει στην αχανή Σοβιετική Ένωση, με σταθμούς τη Ρωσία, το Ουζμπεκιστάν, το Καζακστάν και τη Γεωργία, στην διαχωρισμένη από το Τείχος Γερμανία των «δύο προτεκτοράτων», στην Καμπότζη του πρίγκιπα Σιχανούκ, στην Αυστραλία, αλλά και στη νέο-επαναστατημένη Κούβα. Το ταξίδι και οι συνεχείς μετακινήσεις από τη μία χώρα στην άλλη λειτουργούν ως το μέσο για την προσωπική παρατήρηση των συνθηκών που επικρατούν στις χώρες που επισκέπτεται, των αντιθέσεων μεταξύ καπιταλιστικών και κομμουνιστικών χωρών, των προσδοκιών και των πόθων των πολιτών τους. Παράλληλα, ο Εντσενσμπέργκερ απεικονίζει εύστοχα, με κριτική ματιά και

ρεαλισμό τις πολιτικές συνθήκες, με ιδιαίτερη προσήλωση στη σοβιετική Ρωσία, την Κούβα και την διχοτομημένη Γερμανία. Αυτή η πολιτική διάσταση του έργου, χωρίς να είναι και η μοναδική, παρουσιάζει ενδιαφέρον και θα ήθελα να σταθώ περισσότερο.

Αναφορικά με την πολιτική διάσταση του έργου αναδύονται δύο κεντρικά στοιχεία, τα οποία δομούν το «ιδεολογικό σύμπαν» του συγγραφέα. Το πρώτο είναι η καυστική ειρωνεία ως μέσο αποδόμησης και το δεύτερο είναι η ανάδειξη της πολιτικής καταπίεσης, η οποία λαμβάνει διάφορες μορφές.

Όσον αφορά το πρώτο στοιχείο, ο συγγραφέας δεν χαρίζεται σε κανέναν και με όπλο το δηκτικό χιούμορ και την απροκάλυπτη ειρωνεία αποδομεί τα «ιερά τέρατα» της Αριστεράς. Για παράδειγμα, μας μιλά για τον «αξιολύπητο Ερνέστο Γκεβέρα», ασκώντας κριτική στην οικονομική του πολιτική ως υπουργού Οικονομικών. Ακόμη, δεν διστάζει να ασκήσει βιτριολική κριτική στις αριστερές ομάδες της Δυτικής Γερμανίας, οι οποίες με «την άνευ όρων πίστη στα ιδεολογικά δόγματα, υποδήλωναν τον οιονεί θρησκευτικό χαρακτήρα ενός κινήματος». Αποκαλύπτει την πολιτική τους τύφλωση και τον ιδεολογικό τους φανατισμό, όταν αναφέρει πως «κράδαιναν με υπερηφάνεια την εικόνα ενός δολοφόνου (εννοεί τον Στάλιν) καθ' οδόν προς την απελευθέρωση» ή όταν αναφέρεται στην επιθυμία των αριστερών «για ένα κόκκινο Δυτικό Βερολίνο» τη στιγμή που δίπλα τους ορθωνόταν το Τείχος. Τέλος, ο συγγραφέας δεν αρνείται το γεγονός ότι γνώρισε κάποια σημαίνοντα μέλη της οργάνωσης «Φράξια Κόκκινος Στρατός», όπως την «αξιολύπητη Ουλρίκε Μάινχοφ» ή τον «αηδιαστικό Αντρέας Μπάαντερ, έναν δραπέτη λωποδύτη». Όπως σημειώσαμε, ο

Εντσενσμπέργκερ δεν φείδεται αρνητικών χαρακτηρισμών για τα μέλη της οργάνωσης αυτής, ενώ αποφαινεται πως «δεν έδινε δεκάρα για φαντασιώσεις» όπως αυτή της Μάινχοφ «για την ανάγκη να ανατραπεί βίαια το σύστημα».

Το δεύτερο στοιχείο αφορά στην ωμή ανάδειξη της ποικιλότητας πολιτικής καταπίεσης του κομμουνιστικού ολοκληρωτισμού. **Σκιαγραφεί την θεσμοθετημένη καταπίεση της σοβιετικής Ρωσίας και Κούβας. Ο συγγραφέας προβάλλει τις στερήσεις της Ρώσικης κοινωνίας εν αντιθέσει με τα προνόμια που απολάμβανε η κομματική γραφειοκρατία.** Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στις «κομμουνάλες», δηλαδή στα κοινόχρηστα διαμερίσματα των Ρώσων πολιτών, ενώ ο ηγέτης Χρουστσόφ διαβιούσε στην πολυτελή του έπαυλη. Φωτίζει εξαιρετικά τα ζητήματα της ανελευθερίας του Τύπου, της χειραγώγησης και της λογοκρισίας των συγγραφέων, της κατά παραγγελία συγγραφής έργων που υμνούσαν το καθεστώς, αλλά και το ζήτημα της κατηγοριοποίησης των ξένων συγγραφέων σε "αντισοβιετικούς", "αντιδραστικούς" και "προοδευτικούς αστούς συγγραφείς" ανάλογα με τη στάση τους απέναντι στο καθεστώς.

Επίσης, ο Εντσενσμπέργκερ μιλά για τις στημένες δίκες του Κάστρο ενάντια σε αντιφρονούντες συγγραφείς με κατασκευασμένες κατηγορίες «για ανατρεπτική δράση κατά της κυβέρνησης». Γνωστή περίπτωση είναι αυτή του Εμπέρτο Παντίλλια, η οποία προκάλεσε την «διεθνή κατακραυγή» και την αποστολή εκ μέρους εξήντα δύο συγγραφέων επιστολής διαμαρτυρίας προς τον Κάστρο, την οποία υπέγραφαν ονόματα όπως αυτά του Εντσενσμπέργκερ, του Σαρτρ, του Κορτάσαρ, του Σεμπρούν, της Σόνταγκ και άλλων πολλών. Βέβαια, ο Κάστρο οργισμένος τους χαρακτήρισε «μπουρζουάδες διανοούμενους, συκοφάντες και ανθρώπους της CIA, πράκτορες του ιμπεριαλισμού» απαγορεύοντάς τους «οριστικά και αμετάκλητα την είσοδο στη χώρα». Τέλος, ο συγγραφέας δεν ξεχνά να τονίσει τις διώξεις ενάντια σε ομοφυλόφιλους και παλαιούς συναγωνιστές του Κάστρο, οι οποίοι «νουθετούνταν» στα στρατόπεδα καταναγκαστικών έργων και στις φυλακές.

Ο Εντσενσμπέργκερ ασκεί την κριτική του εξ αριστερών. Ταγμένος

κι ο ίδιος κατά τη νεαρή του ηλικία στην υπόθεση του μετασχηματισμού της κοινωνίας, κρατά πλέον τη στάση του παρατηρητή, ο οποίος αναστοχάζεται πάνω στις ματαιωμένες προσδοκίες και το χαμένο όνειρο της επανάστασης, ένα όνειρο που μετατράπηκε στον εφιάλτη του ολοκληρωτισμού. Αν και ο ίδιος δηλώνει πως «μάταιος δεν ήταν ο αναβρασμός εκείνος» και αναφορικά με τους αγώνες της γερμανικής κοινωνίας σημειώνει πως «ήταν πάντως καλύτερα από το τίποτα», ο συγγραφέας αναπλάθει με νοσταλγία την περασμένη εποχή διατηρώντας μια πολιτική πίκρα και συνάμα έναν θυμό για τις βαρβαρότητες που υπέστησαν οι άνθρωποι, ο οποίος θυμός εκφράζεται μέσω της ειρωνείας του για τους αυτουργούς.

Ο συγγραφέας προσπαθεί να κάνει τον απολογισμό μιας φλογερής εποχής, τότε που τα ιδανικά και τα οράματα φάνταζαν πραγματοποιήσιμα, ενώ με τον σαρκασμό που τον διακρίνει αποκαλύπτει τις ψευδαισθήσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς της Δυτικής Γερμανίας, αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο φανερώνει τις αυταπάτες του «σοσιαλισμού».

Διατηρεί την κριτική ματιά ενός ανθρώπου που οπλίζεται με το όπλο της εμπειρικής παρατήρησης και του προσωπικού βιώματος, στοιχείο που αναβαθμίζει την αξία του έργου.

Το βιβλίο αυτό γεννά προβληματισμούς για μια σειρά από θέματα διαχρονικής αξίας, καθώς βλέπουμε να αναδύονται διαρκώς και στις σημερινές κοινωνίες. Θέματα όπως η παθητική τις περισσότερες φορές στάση των κοινωνιών απέναντι στις κρατικές βαρβαρότητες. Η «νομιμοποίησή» τους μέσω της αποδοχής τους και η μετατροπή τους σε κανονικότητα. Η αποδοχή μιας διαχωρισμένης από την κοινωνία εξουσίας και ο εγκλεισμός της προοπτικής της δημιουργίας μιας πραγματικά ελεύθερης κοινωνίας, όταν οι ίδιες οι κοινωνίες παραιτούνται από την πολιτική δράση. Επίσης, η αναγκαιότητα για την δημιουργία μιας εναλλακτικής προοπτικής, ειδικά όταν βλέπουμε ότι στις μέρες μας συνεχίζουν να διακινούνται «πολιτικές προτάσεις» εφάμιλλες με αυτές που εφαρμόστηκαν κατά το παρελθόν και απέτυχαν οικτρά, όπως μας

πληροφορεί και το ίδιο το βιβλίο.

Ο Εντσενσμπεργκερ μάς προκαλεί να σκεφτούμε πάνω στο ζήτημα της ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας. Η ιστορία έχει δείξει και το βιβλίο το αποτυπώνει με ενάργεια ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος τα επαναστατικά προτάγματα να παρεκκλίνουν προς τον ολοκληρωτισμό, όταν οι κοινωνίες παραιτούνται από την πολιτική δράση και αναθέτουν τη διαχείριση του συλλογικού βίου σε μανιώδεις εξουσιαστές. Τέλος, ο Γερμανός μάς υπενθυμίζει πως η Εξουσία σπεύδει να επιβάλει τη λογοκρισία της και να καταστείλει την πνευματική ελευθερία χειραγωγώντας συγγραφείς και διανοουμένους, φτάνοντας ακόμα και στην ηθική εξόντωσή τους.

Συνολικά, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε το νόημα του βιβλίου με τη σκέψη πως η μοίρα των κοινωνιών βρίσκεται αποκλειστικά στα χέρια των ίδιων των ανθρώπων της και πως το αν, ως κοινωνικό σύνολο, θα ολισθήσουμε προς την βαρβαρότητα ή θα βηματίσουμε προς την ελευθερία έγκειται στη δική μας δράση και μόνο. Ακόμη κι αν, παραφράζοντας τον Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο, «τα δάση που ονειρεύτηκε κάηκαν τα χαράματα», ο Εντσενσμπεργκερ μας καλεί να αναστοχαστούμε το παρελθόν, ώστε να φωτίσουμε το μέλλον.